

# USÛL

İSLAM ARAŞTIRMALARI  
*Islamic Researches* / بحوث إسلامية

4

TEMMUZ - ARAK 2005  
*July - December 2005*

**usûl**

*İslam Araştırmaları*

Islamic Researches / بحوث إسلامية

Sayı: 4, Temmuz-Aralık 2005

# Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler

Adem APAK\*

## Some Reflections on the Politic Problems and their Reasons during the Period of the Caliph Uthman

After the assassination of Omar the second caliph in late 23 (644), Uthman was elected as the third caliph in 24 (644-645). As soon as Uthman became caliph, he began to make important changes in the state administration; unlike the first two caliphs Abu Bakr and Omar who avoided appointing their close relatives in the administrative services, Uthman selected almost all his important governors and commanders from among his tribe, Banu Umayyad. Some historians have claimed that the serious problems emerged in the period of Uthman's caliphate are due to his policies and the wrong policies of his bureaucrats. Some scholars present other reasons for the problems concerned. This article will investigate the role of Banu Umayyad in the state administration and their accountability in the period of Fitnah, and the other reasons for the internal problems during the reign of the caliph Uthman.

**Key Words:** [Buraya tıklayın ve İngilizce anahtar kelimeleri yazın]

**Anahtar Kelimeler:** [Buraya tıklayın ve Türkçe anahtar kelimeleri yazın]

**İktibas / Citation:** Adem Apak, "Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Usûl*, 4 (2005/2), 157 - 170

İslâm tarihçileri III. Halife Hz. Osman'ın iktidar sürecini iki kısımda değerlendirirler. Birincisi (H. 24-29/M.644-649) yıllarını içinde alır ve "*Sükûnet Dönemi*" olarak adlandırılır. Onun ikinci beş yıllık idaresine tekabül eden (H. 30-35/M: 650-655) yılları arası ise "*Karışıklık Dönemi*" olarak bilinir.<sup>1</sup> Böyle bir ayrıma gidilmesinin temelinde, dahilî problemlerin onun

---

\* Doç. Dr., Uludađ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

<sup>1</sup> Vida, L. D., "Osman", *İA*, IX, 430.

halifeliğinin ikinci devresinde ortaya çıkmış olması düşüncesi yatmaktadır.<sup>2</sup> Ancak bununla birlikte Hz. Osman'ın hilafet sürecini bir bütün halinde değerlendirerek, olayların sebeplerini daha önceki dönemler içinde de aramak gerekir. Esasında ikinci dönemde görülen iç karışıklıklar, temelleri geçmişe dayanan problemlerin dışavurumundan başka bir şey de değildir.

Hız. Ömer'den sonra halifelik görevini üstlenen Hız. Osman, yetkisi gereği pek çok siyasî karar almış ve bunları icraya koymuştur. Onun uygulamalarından bazıları kabul görürken, bazıları ise şiddetle tenkit edilmiştir. Burada konumuz icabı Hız. Osman'ın sadece eleştirilen faaliyetleri üzerinde durulacaktır. Zira, onun tenkide maruz kalan uygulamaları, idaresi dönemde meydana gelen karışıklıkların sebepleri arasında görülmüştür.

Hız. Osman hakkında yapılan tenkitlerin başında, onun devletin en önemli idarî ve askerî mevkilere yakın akrabasını getirmesi gelir. Gerçekten halife, göreve başlamasının ilk yıllarından itibaren ailesinin de telkinleriyle çeşitli nedenlerle Mısır, Kûfe, Basra gibi önemli eyâlet valilerini azlederek yerlerine Benî Ümeyyeli şahısları tayin etmiştir. Onun bu konudaki siyasî tasarruflarını sıralamadan önce, mukayese yapılabilmesi için hilâfet görevini devraldığı dönemdeki eyalet valileriyle bu valilerin mensup olduğu kabileleri göstermek faydalı olacaktır.<sup>3</sup>

Kûfe Valiliği	Basra Valiliği	Mısır Valiliği	Şam Valiliği
Muğire b. Şu'be (Sakîf) Sa'd b. Ebî Vakkâs* (Zühre-Kureyş)	Ebû Mûsâ el-Eş'arî (Eş'ar-Yemen)	Amr b. el-Âs (Sehm-Kureyş)	Muaviye b. Ebî Süfyan (Ümeyye-Kureyş)

<sup>2</sup> Fığlalı E.R. *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s. 34.

<sup>3</sup> Hız. Osman'ın diğer valilerinin listesi için bk. Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), I-XI, Beyrut ts., IV, 241.

\* Hız. Osman halifelik makamına geldikten sonra Hız. Ömer'in vasiyeti gereği Kûfe'den Muğire b. Şu'be'yi azledip yerine Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı tayin etmiştir. (Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis et-Tabbâ), Beyrut 1987, s. 456; Taberî, *Tarih*, IV, 244; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-IX, Beyrut 1986, III, 41). Hız. Ömer'in isteği doğrultusunda atandığı için, onu Hız. Osman'ın tayin ettiği valilerden kabul etmemek gerekir.

Hz. Osman halife olduktan (24/644-645) iki yıl sonra (26/647) yılında ilk siyasî uygulamasını Kûfe'de gerçekleştirerek şehrin valisi Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı azledip yerine anne-bir kardeşi Velid b. Ukbe'yi tayin etmiştir.<sup>4</sup> Halife Kûfe'de başlattığı kadro değişikliğini sürdürmüş; Mısır valisi Amr b. el-Âs'ın yerine süt kardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i (27/647) tayin etmiş<sup>5</sup>, bundan yaklaşık iki yıl sonra da (29/649-650) Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi görevden alarak dayısının oğlu Abdullah b. Âmir'i Basra valiliğine atamıştır.<sup>6</sup> Ayrıca daha önce tayin ettiği Velid b. Ukbe'yi Kûfelilerin şikâyeti üzerine görevinden uzaklaştırmasının ardından, şehrin idaresini yine yakın akrabası Saîd b. el-Âs'a teslim etmiştir. (30/650).<sup>7</sup> Eyalet valilerini sırasıyla değiştirip yerlerine Ümeyyelileri atayan Hz. Osman'ın tasarrufta bulunmadığı tek önemli eyalet Şam'dır. Bunun sebebi Hz. Ömer döneminden itibaren burayı idare eden Muaviye b. Ebî Süfyan'ın Ümeyyeli olmasıdır. Halife Şam valisini değiştirmek bir yana, daha önce Umeyr b. Sa'd'ın yönetiminde bulunan Hama, Humus, Kınnesrin ve Havran gibi şehirleri ve Abdurrahman b. Alkame'nin emrindeki bölgeleri de onun yönettiği topraklara dahil etmiştir.<sup>8</sup> İktidarın bütün kilit görevlerine yakın akrabasını yerleştiren Hz. Osman, ayrıca önemli devlet yetkilerini elinde bulunduran Devlet Katipliği görevine de amcasının oğlu Mervan b. Hakem'i getirmiştir.<sup>9</sup> Bu tayinlerle birlikte devletin bütün idarî kademeleri Ümeyyeoğulları'nın kontrolüne geçmiştir. İktidarın zamanla bir kabilenin hakimiyetine girmesi ile, resmen olmasa da, fiilen saltanat uygulaması başlamış ve Hz. Ömer döneminden devralınan yönetim tablosu tamamen değişmiştir.

<sup>4</sup> İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 42-43.

<sup>5</sup> Belâzürî, *Futûh*, s. 314; Ya'kûbî, *Tarih*, I-II, Beyrut 1960, II, 164; Taberî, *Tarih*, IV, 256-257; Kindî, *Kitabü'l-Vulât ve'l-Kudât*, (thk. Rhuvan Gueset), Beyrut ts., (Müessesetü Kurtuba), s. 10; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif-Mektebetü'n-Nasr), VIII, 51.

<sup>6</sup> İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut ts. (Dâru's-Sâdir), V, 44-45; Taberî, *Tarih*, IV, 264; İbn Abdilberr, *el-İstîâb fî Ma'rifeti Ashâb*, I-IV, Kahire ts. (Dâru Nehdati Mısır), III, 951; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 49; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 153-154.

<sup>7</sup> İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, ( thk. Tâhâ Muhammed Zeynî), I-II, Kahire 1967, I, 37; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164-165; Taberî, *Tarih*, IV, 277-278; İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, IV, 1556; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, (thk.ve tkl. Muhammed İbrahim ve Muhammed Ahmed Aşur), ? 1970, I-VII, (Kitabü'ş-Şi'b), V, 452.

<sup>8</sup> Taberî, *Tarih*, IV, 289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 58, III, 7-8.

<sup>9</sup> Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164; İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 1387.

**Halife Hz. Osman (Ümeyye)**  
**Devlet Katibi Mervan b. Hakem (Ümeyye)**

<b>Kûfe Valiliği</b>	<b>Basra Valiliği</b>	<b>Mısır Valiliği</b>	<b>Şam Valiliği</b>
Velid b. Ukbe (Ümeyye) Said b. el-Âs (Ümeyye)	Abdullah b. Âmir (Ümeyye)	Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh (Ümeyye)	Muaviye b. Ebî Süfyan (Ümeyye)

Hz. Osman'ın tayin politikası bu bakımdan hem Hz. Peygamber'in (sav) hem de ondan sonraki iki halifenin icraatına uymuyordu. Hz. Peygamber (sav), Hz. Ali hariç hiç bir Hâşimî'yi önemli görevlere getirmemişti. Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer ise özellikle akrabalarını devlet idaresinden uzak tutmuşlardı. Onlar, uygulamalarıyla Hz. Peygamber (sav) döneminde üstü küllenen asabiyet ateşinin canlanmasına engel olmak istemişler, bunda da önemli ölçüde başarılı olmuşlardı. Hz. Osman ise seleflerinin tam tersi bir yol takip ederek, büyük eyalet valilerinin tamamını kendi kabilesinden seçmiş, Hz. Ömer döneminde Müslümanların ileri gelenlerinden oluşan istişare kurulunu da Emevîlerin aile meclisi haline getirmiştir.<sup>10</sup> Böyle olunca da halife, sosyal tabanını yitirmiş, bütün Müslüman toplumdaki ziyade bir aileye dayanan fiilî saltanat yönetiminin icracısı konumuna düşmüştür.

Hz. Osman'ın tenkide uğrayan icraatından birisi de, devlet hazinesinden kendi ailesine ekonomik imkanlar tahsis etmesidir. Rivayetlere göre halife daha önce Taife sürgün edilmiş olan amcası Hakem'i Medine'ye getirdikten sonra kendisine yüz bin dirhem para verdiği gibi, Fedek arazisini onun oğlu Mervan'a tahsis etmiş, Medine çarşısının gelirini yine Mervan'ın kardeşi Haris'e aktarmış, kendi damadı Abdullah b. Halid'e 400 bin dirhem vermiştir.<sup>11</sup> Hz. Osman'ın akrabalarına yaptığı ihsanlar hakkında en fazla spekülasyon, İfrikiyye ganimetleri üzerinde yapılmıştır. Halife, valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i Afrika fethine gönderirken eğer askerî hareketi

<sup>10</sup> Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu Kabâlî'l-Arab*, I-V, Beyrut 1982, I, 44; Ebû Zehra, Muhammed, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, (çev. E. Ruhi Fiğlalı-Osman Eskicioğlu), İstanbul 1970, s. 42.

<sup>11</sup> İbn Şebbe, *Tarihü Medineti'l-Münevver*, (thk. Fehim Muhammed Şeltût), I-IV, ? ts.III, 1090-1091; İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, Beyrut 1970, s. 84; İbn Âsem *Futûh*, I-IV, Beyrut 1986, I, 370.

başarıyla tamamlayabilirse, elde edilen ganimetlerin beşte birini kendisine vereceğini vaat etmişti.<sup>12</sup> Abdullah'ın komutanlığındaki fetihler sonucunda bir buçuk milyon dinar ganimet elde edilmiş, edilen ganimetlerin bir kısmı halife tarafından vali Abdullah'a veya Hakemoğullarına verilmiştir.<sup>13</sup> Ayrıca ilk gazvelerden elde edilen ganimetlerin Abdullah'a, sonraki ganimetlerin ise Mervan'a verildiği bilgisi de kaynaklarda yer almıştır.<sup>14</sup> İbnü'l-Esîr'in en doğru rivayet kabul ettiği habere göre ise Abdullah b. Sa'd, kendi payını aldıktan sonra ganimetlerin beşte birini Medine'ye göndermiş ve yapılan müzayede sonunda bu ganimetler beş yüz dinar karşılığında Mervan'a satılmıştır.<sup>15</sup> Mervan da aldığı malların karşılığının belli bir miktarını ödemiş, geri kalan borcu ise halife tarafından bağışlanmıştır.<sup>16</sup>

Halifenin tenkide uğramasının önemli nedenlerinden biri de Ümeyyeli idarecilerin icraatlarıdır. Bu idareciler çeşitli faaliyetleri yüzünden ayrı ayrı eleştiriye uğramışlarsa da, eleştirilerin asıl muhatabı Hz. Osman olmuştur.

Hz. Osman'ın halifelîği döneminde en fazla problem yaşanan eyalet merkezleri Kûfe, Mısır ve Basra'dır. Bunlar içinde de en çok idareci değişikliği Kûfe'de gerçekleşmiş, burada sırasıyla Sa'd b. Ebî Vakkâs, Velid b. Ukbe ve nihayet, Sa'îd b. el-Âs valilik görevinde bulunmuşlardır.<sup>17</sup>

Kûfe'de 4-5 yıl yöneticilik yapan Velid b. Ukbe (30/650-651) yılında meydana gelen bazı olaylar sebebiyle azledilmiştir. Onun görevden uzaklaştırılmasıyla ilgili olarak kaynaklarda iki farklı rivayet yer almaktadır. Birinci rivayete göre Kûfe ileri gelenlerinin çocukları olan Zübeyr b. Cündeb, Müverri b. Ebî Müverri ve Şubeyl b. el-Ubeyy, İbn Heysemân adında bir şahsı haksız yere öldürmüşler, durum Medine'ye intikal ettirildiğinde halifenin emriyle vali suçluları idam ettirmişti. Bunun üzerine idam edilenlerin yakınları validen intikam almak için bir komplo düzenlemeye karar vermişler; bunun için Velid'in sohbetine katıldıkları bir gün onun uyukladığını fark edince elinden mührünü alıp Hz. Osman'a giderek valisini içkili halde bulduklarını bildirmişlerdir. Bunun üzerine halife, Velid'i başkente

<sup>12</sup> Taberî, *Tarih*, IV, 253; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 151-152.

<sup>13</sup> Ya'kûbî, *Tarih*, II, 166; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 152.

<sup>14</sup> Suyûtî, *Tarîhu'l-Hulefâ*, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Kahire 1975, s. 173.

<sup>15</sup> İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 146.

<sup>16</sup> Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul 1986, III, 397-398.

<sup>17</sup> Ya'kûbî, *Tarih*, II, 164; Taberî, *Tarih*, IV, 278; Zehebî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, (thk. Şuayb Arnavud), I-XXIII, Beyrut 1985, III, 446.

çağırılmış, onu içki içmekle itham edenlere de şahitlik yapmalarını istemiştir. Fakat onlar kesin şahitlik yapamayıp sadece sakalından şarap damladığını gördüklerini söylemişlerdir. Buna rağmen Hz. Osman Velid'i valilikten azletmiştir.<sup>18</sup>

Velid'in Kûfe'den azli hakkında ilkinde göre meşhur<sup>19</sup> bir rivayet daha vardır ki, buna göre vali, sabah namazını sarhoş olarak kıldırılmış, üstelik namazı dört rekâta çıkardıktan sonra isterlerse daha da fazla kıldırabileceğini söylemiştir. Durum halifeye iletilince Velid görevden uzaklaştırılmış ve kendisine Abdullah b. Cafer tarafından had vurulmuştur.<sup>20</sup>

Velid b. Ukbe'den sonra şehrin idaresini üstlenen Sa'îd b. el-Âs başlangıçta Kûfe halkına hoşgörü ve anlayışla yaklaşmaya çalışıp şehrin önde gelenleriyle sohbet toplantıları düzenlemiş ve önemli meselelerde kendileriyle istişarede bulunmuştur. Ancak bir toplantı esnasında onun "*Kûfe arazisi Kureyş'in bahçesidir*" sözünü sarfetmesi şehir halkıyla arasının açılmasına sebep olmuştur. Muhalifler valinin bu ifadesini Hz. Osman'a karşı fiilî hareketin miladı olarak kabul etmişler, valiye karşı muhalefeti alenileştirerek onun ve halifenin aleyhine propaganda faaliyetine başlamışlardır.<sup>21</sup>

Kûfe'dekine benzer idarî problem Mısır'da da meydana geldi. Hz. Osman, Mısır'ı fetheden Amr b. el-Âs'ı valilik görevinden azlederek yerine Abdullah b. Sa'd'ı tayin etmişti. (27/647). Bunun neticesinde Amr, halifeye kırgın olarak eyaletten ayrıldı.<sup>22</sup> Mısır topraklarını fethetmiş ve uzun zaman da bölgeyi idare etmiş olması bakımından onun bölgede etkili bir nüfuzu ve çevresi vardı. Bu nedenle Mısır'da yönetici değişikliğinden sonra Amr taraftarları ve Abdullah taraftarları gibi gruplaşmalar meydana geldi. Dolaşısıyla Mısır'daki karışıklıkların aslında Amr'ın azledilip Abdullah'ın tayin edilmesinden itibaren başlamış, zamanla yeni vali aleyhine faaliyetler Mısır'da yayılmıştır. O kadar ki, onun ve Halife Hz. Osman'ın hakkında

<sup>18</sup> Taberî, *Tarih*, IV, 76-77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 52-53.

<sup>19</sup> İbn Abdilberr, *el-İstiâb*, IV, 1555-1556.

<sup>20</sup> İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 53; Ya'kûbî, haddin Hz. Ali tarafından uygulandığını söyler. (bk. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 165; Taberî, (*Tarih*, IV, 277) ve İbn Kesîr'de (*el-Bidâye* VII, 155) bu işi Sa'îd b. el-Âs'ın yaptığı rivayet edilir.

<sup>21</sup> Taberî, *Tarih*, IV, 323; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 70; Mes'ûdî, *Mürücû'z-Zeheb*, *Mürücû'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, (thk.Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), I-IV, Mısır 1964, II, 364; İbn Haldun, *Kitabü'l-İber*, I-V, Beyrut 1971, IIc. 2.ks., s.140.

<sup>22</sup> Taberî, *Tarih*, IV, 257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 45; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, III, 260.



yapılan yüksek perdeden ilk eleştiriler, Müslümanların Roma donanmasını mağlup ettikleri Zâtü's-Savârî (34/654) zaferi sırasında yapılmıştır.<sup>23</sup>

Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Basra, Kûfe ve Mısır'daki gibi bir idareci-halk problemi yaşanmamıştır. Basralılar Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk yıllarında valileri Ebû Mûsâ el-Eşarî'yi yönetime şikayet etmişler ve onun azlını sağlamışlardır. Halife bu talebi yerine getirdiği gibi, yine onların da görüşünü alarak buraya Abdullah b. Âmir'i tayin etmiştir. Bu sebeple şehir halkı Abdullah b. Âmir'in faaliyetleri hakkında gerek Kûfeliler, gerekse Mısırlılar kadar itirazda bulunmamışlardır. Bunda valinin özellikle Hurasan üzerinde gerçekleştirdiği başarılı fetihlerin ve bu askerî hareketle halkı meşgul etmesinin büyük payı vardır. Üstelik o, Kûfe valisi Velid gibi gayr-i dinî davranışlar sergilememiş, onun halefi Sa'îd b. el-Âs gibi halkı rahatsız edecek ve istismara açık ifadeler kullanmaktan da kaçınmıştır. Ayrıca Abdullah b. Âmir'in, Mısır valisi Abdullah b. Sa'd gibi Medine döneminde irtidat etmiş olma gibi bir sabıkası da bulunmamaktadır. Bütün bu olumlu şartlar sebebiyle, diğer beldelerdeki yönetim problemleri Basra'da görülmemiştir. Ancak buna rağmen Basra'da da birtakım huzursuzlukların olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Osman'ı hilâfetten azletmek için Mısır ve Kûfelilerle birlikte Medine'ye Basralılar da gelmişlerdir. Hiçbir sebep yok iken onların yönetime karşı düzenlenen isyan hareketine katılmış olmaları düşünülemez.

Kûfe, Mısır ve Basra'da olduğu gibi devletin başkenti olan Medine'de de yönetime karşı hoşnutsuzluklar meydana gelmiştir. Esasında diğer eyâletlerde ortaya çıkan karışıklıkların faturası Medine'ye, yani Hz. Osman'a kesilmiştir. Buna ilave olarak başkentte özellikle halifenin mensup olduğu kabilenin bazı üyelerinin tavırları Müslümanları rahatsız etmiş, özellikle genç, tecrübesiz, ihtiyattan mahrum ve haris bir kişi olan Mervan'ın Hz. Osman'ın kâtibi olarak tayin edilmesi ve onun da halifeyi zor duruma sokacak davranışlar sergilemesi Medinelileri yönetimden soğutmuştur. Bundan başka halifenin hoşgörüsünü ve akrabasına meylini istismar eden Benî Ümeyye mensupları aşırı güvenin verdiği cesaretle toplum içinde uygunsuz hareketler yapmaya başlamışlardır. Mesela yönetim hakkındaki şikâyetleri halifeye iletmek için Hz. Osman'a giden Ammar b. Yasir'i feci

<sup>23</sup> Taberî, *Tarih*, IV, 292; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 58-59; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 157-158.

bir şekilde dövmüşlerdir.<sup>24</sup> Bir taraftan Ümeyyelilere bolca ihsanlar verilip devlet imkânları tahsis edilirken, diğer taraftan ise ashâb ileri gelenlerinden Abdullah b. Mes'ûd'un Kur'an'ın çoğaltılması hususunda halife ile anlaşmazlığa düşmesi sebebiyle maaşının kesilmesi ve Hz. Peygamber'in (sav) hanımı Hz. Aişe'nin tahsisatının azaltılması ashâbî ziyadesiyle rencide etmiştir.<sup>25</sup> İslâm tarihi kaynaklarında Hz. Osman dönemi hadiseleriyle ilgili olarak bazı sahâbîlerin rolleri yukarıdaki şekilde ortaya konulurken<sup>26</sup>, Kâdı Ebû Bekir İbn Arabî (543/1148) ve İbn Teymiyye (728/1328) gibi müellifler adı geçen şahıslarla ilgili rivayetlerin doğru olmadığını, bunların tamamen sonradan siyasî amaçlarla uydurulan ve geçersiz rivayetler olduklarını dile getirmişlerdir. Meselâ İbn Arabî, "*el-Avâsım mine'l-Kavâsım*" isimli eserinde Hz. Osman hakkında ileri süren tenkitleri tek tek sıralayarak bunların tamamının geçersiz olduğunu isbata çalışmıştır.<sup>27</sup> Aynı anlayış daha geniş ve teferruatlı bir şekilde İbn Teymiyye tarafından da takip edilmiş, müellif bu konudaki bilgileri Şia ve Kaderiyye'nin kelâmî görüşlerine red sadedinde dile getirmiştir.<sup>28</sup>

Bütün bu ve benzeri sebeplerden dolayı Medine'de idareden memnun olmayan bir topluluk oluşmaya başlamıştır. O kadar ki, Hz. Osman'ın halife seçilmesinde en büyük rolü oynayan Abdurrahman b. Avf dahi gerçekleştirilen icraattan duyduğu rahatsızlık nedeniyle Hz. Ali'ye gelerek, "*Sen kılıcın al, ben de alırım*" diyerek, meselenin halli için halifeye karşı silahlı mücadele teklifinde bulunmuştur.<sup>29</sup> Ayrıca Ümeyye ailesinin baskısına maruz kalan Ammar b. Yasir, Hz. Osman tarafından Mısır valiliğinden alınan Amr b. el-Âs, Hz. Peygamber'in (sav) eşi Hz. Aişe<sup>30</sup> Hz. Osman'ın

<sup>24</sup> İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 35-36.

<sup>25</sup> Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, (thk. Goiten, S.D.F), Jerusalem 1963.V, 68.

<sup>26</sup> İlk tarihçilerin fitne dönemi hakkındaki rivayetleri ve değerlendirmeleri hakkında geniş bilgi için bk. Yusuf el-Uşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Dimeşk, 1985, s. 32-100. Ayrıca bk. Adnan Muhammed Milhim, *el-Müerrihüne'l-Arab ve'l-Fitnetü'l-Kübrâ*, Beyrut 1998.

<sup>27</sup> Kâdı Ebû Bekir İbn Arabî, *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*, (thk. Muhibbuddin el-Hatib), Kahire 1399, s. 61-147.

<sup>28</sup> İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, (thk. Muhammed Reşâd Sâlim), I-IX, Riyad 1986, I, 3-15, III, 308-379, VI, 181-482. Bu konuda ayrıca bk. Muhammed Emhazûn, *Tahkîku Mevâkîfi's-Sahâbe Fî'l-Fitne*, I-II, Riyad, I, 454-462.

<sup>29</sup> Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, V, 57.

<sup>30</sup> Ömer Ferruh, diğer kaynaklarda rastlanmayan bir iddiada bulunarak, Hz. Aişe'nin halifelige kardeşi Muhammed b. Ebî Bekir'i geçirmek istediğini, bu nedenle Hz. Osman'a muhalif kaldığını ileri sürer. bk. Ömer Ferruh, *Târîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Emeviyye*, Beyrut 1976, s. 118-119.

uygulamalarından memnun olmayan Hz. Talha ile Hz. Zübeyr, Muhammed Ebî Bekir ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe gibi şahıslar Medine'deki muhalefetin öncülere konumuna gelmişlerdir.<sup>31</sup> Bununla birlikte Hz. Aişe, Hz. Talha, Hz. Zübeyr, Hz. Ammar gibi şahısların tenkitleri yıkıcı mahiyette değildi. Onlar, sadece yapılan yanlış uygulamaları dile getiriyorlardı. Ancak Amr b. el-Âs gizlice<sup>32</sup>, Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe halkı açıkça idare aleyhine tahrik etmişlerdir.<sup>33</sup>

Hz. Osman döneminde meydana gelen karışıkların önemli sebeplerinden birisi de Hz. Peygamber'in (sav) büyük ölçüde etkisiz hale getirdiği ve Hz. Ömer'in tekrar canlanmasından endişe ettiği ve aldığı hususi tedbirlerle etkisini azaltmaya çalıştığı asabiyetin yeniden faaliyete geçmesidir. Asabiyet her şeyden önce Kureyş kabilesi içinde Emevî-Hâşimî rekabetini yeniden canlandırmıştır. Hz. Peygamber'in (sav) kabileler üstü konumu sebebiyle, cahiliye dönemine kadar uzanan bu mücadele büyük oranda gündemden çıkmıştı. Hz. Peygamber'den (sav) sonraki halifelerin Teym ve Adî soylarına mensup olmaları sebebiyle Ümeyye ve Hâşimîler iktidardan uzak kaldıkları ve muhalefete düştükleri için, bu iki kabile arasında iktidar mücadelesi görünür hale gelememiştir. Ancak Hz. Osman'ın halife olması ve Emevîler adına siyasî kararlar alması, rakipleri Hâşimîler'i tabii olarak muhalefete sevk etmiş, idareden şu veya bu sebeple memnun olmayanlar da Emevîler'e karşı muhalefet bloğu olarak gördükleri Hâşimîler'in yanında toplanmışlardır.<sup>34</sup> Sonuçta Müslümanlar Emevî ve Hâşimî taraftarları şeklinde bölünmüş, iki sülale arasında geçmişe dayanan siyasî rekabet, alanını genişleterek bütün toplumu etkiler hale gelmiştir.

Hz. Osman'ın şahsî zafiyeti sadece Kureyş içinde Emevî-Hâşimî şeklindeki bir siyasî hizipleşmeye sebep olmakla kalmamış, bundan cesaret alan diğer Arap kabileleri de idareye karşı birleşmeye, kabile asabiyetlerini açığa vurmaya ve hilâfetin genelde Kureyş'in, özelde de Ümeyyeoğulları'nın tekelinde olmasına muhalefet etmeye başlamışlardır. Bu sebeptendir ki, o dönemde yeniden canlanan Emevî-Hâşimî asabiyeti mücadelesine Kureyşli ve Kureyşli olmayan Araplar şeklindeki yeni bir politik rekabet de eklen-

<sup>31</sup> İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 174 vd.

<sup>32</sup> Amr b. el-Âs'ın Hz. Osman idaresi aleyhine faaliyetleri için bk. Apak, Adem, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara 2001, s. 121-132.

<sup>33</sup> İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 80; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 160.

<sup>34</sup> Ömer Ferruh, *Tarihu Sadri'l-İslâm*, s. 112.

miştir.<sup>35</sup> Kureyş'e mensup olmayan Bekr, Abdülkays, Rebîa, Ezd, Kinde, Temîm, Kudaa gibi Arap kabileleri İslâm'a daha sonra katılmış olmalarına rağmen İslâmî fetihlere büyük katkı sağlamışlardı. Fetihlerde komutanlık, eyaletlerde de idarecilik mevkiilerini hep Mekkeliler'in işgal etmesinden rahatsızlık duyan bu kabileler, yönetimde de artık kendilerinin söz sahibi olmalarının zamanının geldiğini dile getirmeye, bu tür taleplerine cevap vermeyen idareyi açıkça tenkit etmeye başlamışlardır.<sup>36</sup>

Abdullah İbn Sebe de, Hz. Osman'ın hilafeti döneminde ortaya çıkan karışıklıkların sorumlularından birisi olarak kabul edilir.<sup>37</sup> O kadar ki, Taberî'nin ravilerinden Seyf b. Ömer<sup>38</sup> hadiselerin tek müsebbibinin İbn Sebe olduğuna iddia eder. Ona göre, İslâm beldelerine fitne ve karışıklıkları organize eden bu kişi, San'alı bir Yahudi olup annesinin zenci olmasından dolayı Abdullah b. Sevdâ olarak tesmiye edilmiştir. İbn Sebe, Hicaz, Basra, Kûfe, Mısır ve Şam diyarlarını dolaşarak buralardaki insanları fitneye sürüklemeye çalışmış, onlara Hz. İsa'nın geri geleceğine inanmalarına rağmen neden Hz. Peygamber'in (sav) döneceğine inanmadıklarını sormuş, her peygamberin bir vasisi bulunduğu gibi Hz. Peygamber'in (sav) vasisinin de Hz. Ali olduğunu iddia ederek, Hz. Osman'ın, Hz. Ali'nin hakkı olan halifeliği haksız yere ele geçirdiği ve bu nedenle Hz. Osman'ın hilâfetten indirilip yerine Hz. Ali'nin getirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.<sup>39</sup> Bu faaliyetleriyle o, Hz. Ali'nin mevkiini yükseltmek, halife Hz. Osman'ı yermek ve gâsıp ilân etmek suretiyle bu iki şahsı ve aynı zamanda da eskiden beri rekabet içinde olan Benî Haşim ile Benî Ümeyye'yi birbirine düşürmek istemiştir.<sup>40</sup> Hz. Ali'yi Rasulüllah'a (sav) vasi ve varis kabul etmesi sebebiyle Abdullah b. Sebe, muhalifleri tarafından Şia'nın kurucusu olarak kabul

<sup>35</sup> Câbirî, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul 1997, s. 317-318.

<sup>36</sup> İbn Haldun, *Kitabü'l-İber* II, 2, 138-139.

<sup>37</sup> İbn Sebe'nin kişiliği hakkındaki değerlendirmeler için bk. Watt, W.M., *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev. E.Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 72-74.

<sup>38</sup> Seyf b. Ömer rivayetlerinin değerlendirilmesi için bk. Wellhausen, J., *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş*, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1960, s. 1-4.

<sup>39</sup> Taberî, *Tarih*, IV, 340-341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 78; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 167-168.

<sup>40</sup> Hizmetli, Sabri, *Tarihî Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi*, AÜİFD, sy.XXVII, Ankara 1985, s. 170.

edilmiştir.<sup>41</sup> Seyf'ten gelen rivayet kabul edilip karışıklıkların tüm sorumluluğu Abdullah b. Sebe'ye yüklenirse, bu durumda olaylara iştirak eden bütün Müslümanları bir bozguncunun sözüne aldanarak onun peşinden koşan basiretsiz topluluklar olarak kabul etmek gerekir ki, bu ashâba bir haksızlık, hatta iftira olur. Üstelik, İbn Sebe hakkındaki bilgilerin yegâne kaynağının Seyf b. Ömer olması<sup>42</sup>, onun da rical kitaplarında "*zayıftır*", "*kendisinden hayır yoktur*", "*metruktur*", "*zındıklıkla itham edilmiştir*", "*uydurduğu hadisleri güvenilir kişilere atfederek rivayet etmektedir*", "*rivayetleri boştur*" gibi olumsuz ifadelerle tanımlanması, Seyf'in şahsının ve rivayetlerinin güvenilirliği hakkında derin şüpheler ortaya çıkarmaktadır.<sup>43</sup> İbn Sebe ile ilgili olarak İbn Sa'd (230/845), Belâzurî (279/893), el-Minkarî (212/827) gibi ilk dönem tarih kaynaklarında da herhangi bir bilgi yer almamaktadır.<sup>44</sup> Belki iyimser bir ifade ile, Seyf'in bütün sorumluluğu İbn Sebe'ye yükleyerek, olaylarda rol oynayan Müslümanları hadiselerin sorumluluğundan kurtarmak istediği söylenebilir. Daha sonraki Müslüman tarihçilerin bir kısmı da muhtemelen bu sebeple Seyf'in rivayetlerine çok itibar etmişler, hatta gerek Seyf'in güvenilir bir ravi olduğu hususunu, gerekse onun İbn Sebe hakkında aktardığı bilgilerin gerçekliği konusunu deliller sunmaya çalışmışlardır.<sup>45</sup>

Tâhâ Hüseyin, tarihçilerin, Hz. Osman döneminde meydana gelen fitne olaylarında, ardından Hz. Ali'nin, Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Aişe ile mücadelesinde İbn Sevdâ'dan ve Sebeîlerin faaliyetlerini çokça zikrettiklerini, ancak aynı tarihçilerin yukarıdaki hadiselerden daha derin tesirleri olan Sıffin savaşını naklederken Sebeîyye'den bahsetmeyi unuttuklarını

<sup>41</sup> Wellhausen, İslâmın En Eski Tarihine Giriş, s. 111; Kutluay, Yaşar, Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri, Ankara 1968, s. 36.

<sup>42</sup> Fiğlalı, E. Ruhi, Abdullah İbn Sebe Meselesi, (Çağımızda İtikadi ve İslâm Mezhepleri, Ankara 1993 içinde), s. 289.

<sup>43</sup> Zehebî, *Mizânü'l-İtidal fî Nakdi'r-Rical*, (thk. Ali Muhammed Becavî), I-IV, Beyrut 1963, II, 255- 256; İbn Hacer el-Âskalanî, *Tehzibü't-Tehzib*, I-XII, Haydarabad H.1325, IV, 295-296. Hatta İbn Sebe meselesinin Sünni Müslümanların icat ettikleri destandan başka bir şey olmadığı dile getirilmektedir. (Bayram, Mikail, *Tarih-Siyer*, Sor Yayıncılık, Ankara 1991, s. 97).

<sup>44</sup> Bilgi ve değerlendirmeler için bk.Fiğlalı, *Abdullah İbn Sebe Meselesi*, s. 294.

<sup>45</sup> bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, II, 155-156; Ahmed Nedvî-Said Saib Ensârî, *Asr-ı Saadet (Peygamberimizin Ashabı)*, (çev. Ali Genceli), I-III, İstanbul 1967, I, 283-284; Ekinci, Muhammed Salih, *Sahabe Dönemi*, Konya ts. s. 116-122.

veya bunu ihmal ettiklerini dile getirir.<sup>46</sup> Ona göre Seyf b. Ömer, gerek Hz. Osman döneminde, gerekse onun öldürülmesinden sonra gerçekleşen Cemel savaşında sahabe önderlerinin isimlerinin geçmesi sebebiyle onları buradaki sorumluluktan kurtarmak amacıyla hadiselerin tek müsebbibi olarak İbn Sebe'yi ve taraftarlarını göstermek istemiştir. Sıffin savaşında ise Şam tarafı ve Muaviye rahatlıkla suçlanabileceği için İbn Sebe ve onun gibi muhayyel suçlulara ihtiyaç duyulmamıştır. Eğer İbn Sebe meselesi doğru ve gerçek tarihe dayanmış olsaydı, bu fırkanın Sıffin'de meydana gelen karışık ve çetrefilli savaşta ve Hz. Ali ashâbının tahkim meselesindeki ihtilâfında, sulhtan yüz çeviren, tahkim anlaşmasına iştirak edenleri kafirlikle suçlayan Haricî grubunun meydana çıkışında Sebe'iyye'nin bir parmağının ve bir tuzacağının bulunması gerekirdi. Fakat Haricilik meselesinde de İbn Sebe'den bahsedilmemiştir.<sup>47</sup>

Müellif, İbn Sebe'nin Seyf b. Ömer ve halefleri tarafından Hz. Osman dönemi ve sonrasındaki hadiselerde başrol oyuncusu olarak gösterilmesini ve bunun gerekçelerini şu şekilde açıklar:

“Ben bu hususu tek bir şekilde izah edebilirim; o da İbn Sebe'nin sadece bir vehimden ibaret olmasıdır. Velew ki, böyle bir kişi bilfiil var idiye de İbn Sebe tarihçilerin, o Hz. Osman döneminde ve Hz. Ali'nin halifeliğinin ilk yıllarında faaliyetlerini tasvir ettikleri gibi bir öneme sahip değildir. Ancak İbn Sebe, Şia muhaliflerinin, Hariciler hakkında yapmadıkları bir şekilde, özellikle Şia fırkası için sonradan ihtiyaç halinde kullanılmak üzere uydurup sakladıkları bir kişidir.

Hariciler cemaatten değildiler ve onların hilâfeti veya iktidarı isteme gibi bir niyetleri de yoktu. Onlar, her halifeye karşı ayaklanan, her idareciye isyan eden, fırsat buldukça da iktidarlara savaş açan bir topluluklardı. Üstelik onlar-bilhassa Beni Ümeyye iktidarı yıkıldıktan sonra- büyük önemi haiz ve hayatiyetini devam ettiren bir fırka olmamışlardır. Çünkü Abbasî devletin başlangıç yıllarında onların güçleri zayıflamış, keskinlikleri körelmiş ve Haricilik geride sadece mütekellimin arasında bilinen ve ilmi hayatta farklı tavırlar kazanan bir mezhep olarak kalmıştır. O zaman diyebiliriz ki; Hariciler günümüze kadar Müslümanları yöneten halife ve meliklerle mücadele eden Şia fırkasında olduğu gibi, insanları kendilerinden uzaklaştıracak, takva ve vera sahiplerini onlardan söğütacak zorlayıcı ve şiddetli bir mücadele için kendilerine düşman olunması gereken bir hizip olmamışlardır”<sup>48</sup>

Özetle Tâhâ Hüseyin, tarihçilerin Sıffin savaşında Sebe'iyye ve İbn Sebe'nin adını anmamalarından yola çıkarak, Sebeîler ve onların reisi İbn

<sup>46</sup> Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ* (Ali ve Benûhu), ? ts. s. 90.

<sup>47</sup> Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, s. 90.

<sup>48</sup> Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, s. 91

Sebe konusunun çok zorlama ve uydurma bir mesele olduğunu ve bu tür bilgilerin Şia ile diğer İslâmî fırkalar arasında daha sonraları meydana gelen mücadeleler sırasında sonradan uydurulduğunu iddia eder. Ona göre hasımları Şia'ya derin tuzaklar kurmak, onları daha fazla yıpratılabilmek ve meşruiyetlerini problemlili göstermek için bu mezhebin aslına Yahudi bir unsur katmak istemişlerdir.<sup>49</sup>

Bütün bu değerlendirmelerle birlikte, mevcudiyeti tartışmalı da olsa İbn Sebe'nin bu dönemde hoşnutsuzlukları ve gayrı memnunları fitneye dönüştürecek gizli çalışmalarından bahsedilebilir.<sup>50</sup> Neticede sosyal bünyedeki yaraları ve şikâyetleri gören İbn Sebe ve İbn Sebeler, insanları devlet ile halife aleyhine kışkırtmışlar ve onları isyana sürüklemişlerdir.<sup>51</sup>

Netice olarak ifade etmek gerekirse; klâsik İslâm tarihi kaynaklarında Hz. Osman döneminde meydana gelen dahilî karışıklıkların genelde halife ve onun idarecilerinin şahsî kusurları ile belli oranda İbn Sebe'nin faaliyetlerinden kaynaklandığını ileri sürülür. Nitekim biz de bu çerçevede yukarıdan beri Hz. Osman'ın ve onun idarecilerinin halkta rahatsızlığa sebep olan uygulamalarından bahsettik. Ancak görülen olayları bir sebep veya bir/birkaç şahsın sorumluluğuyla açıklamak mümkün değildir. Dahilî karışıklıklar o dönemdeki, dinî siyasî, ictimaî ve iktisadî değişimlerin bir sonucu olarak kabul etmek gerekir.<sup>52</sup> Her şeyden önce bu süreçte askerî faaliyetler tamamlanmış, devlet ulaşabileceği en uzak sınırlara dayanmış, doğuda İran'ın düşman halkı ve yüksek yaylası, kuzeyde Anadolu ve batıda Akdeniz, devletin en tabii sınırlarını oluşturmuşlardı. Fetihlerin durmasıyla birlikte insanlar olayları düşünme ve değerlendirme imkânı bulmuşlar, bunun sonucunda da, onlardan bir kısmı çeşitli nedenlerle farklı şekillerde yönetim aleyhine faaliyetlere girişmeye başlamışlardır. Ayrıca Hz. Peygamber'in (sav) ahlâkî terbiyesi altında yetişmiş olan sahâbenin sayısının gün

<sup>49</sup> Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, s. 90.

<sup>50</sup> Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, s.37 vd. Bu konuda geniş değerlendirmeler için bk. Muhammed Emhazûn, *Tahkîku Mevâkîfi's-Sahâbe Fi'l-Fitne*, I, 284-317.

<sup>51</sup> Hizmetli, Hz. Osman'ın Öldürülmesi, s. 174.

<sup>52</sup> Hz. Osman döneminde siyasî, sosyal ve iktisadî alanlardan meydana gelen değişimler ve bunların sonuçlarının topluma yansımaları hakkında değerlendirmeler için bk. Abdülazîz ed-Dürî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, (çev. Hayrettin Yücesoy), İstanbul 1991, s. 92-105; Demirci, Mustafa, "Hz. Osman Devri Fitne Olaylarının Sosyoekonomik Boyutları", *İslâmîyât*, c.7, sy. 1, Ankara 2004, s. 155-170.

geçtikçe azalması ve bu terbiyeden mahrum kalan insanların cemiyette ekseriyete sahip hale gelmeleri de karışıklıklarda etkin bir şekilde rol oynamıştır. Ayrıca İslâm fetihlerinin genişlemesiyle birlikte Müslümanlara boyun eğen ve zimmî duruma düşen, ancak içten içe de Müslümanlara düşmanlık besleyen Hristiyan zümre, Hz. Ömer tarafından tarih sahnesinden silinen Sasani İmparatorluğu'nun tebeası olan İranlılar ve nihayet Hz. Peygamber'in (sav) 622'de Mekke'den Medine'ye hicretinden itibaren sürekli olarak Müslümanlara karşı düşmanca duygular besleyen Yahudiler, Hz. Osman zamanındaki fitne hareketlerinin tabii destekçileri olmuşlar, teşekkül ettirdikleri gizli örgütlerle muhalifleri sürekli olarak devlet idaresine karşı ateşlemişlerdir.<sup>53</sup> Bütün bu ve benzeri faaliyetler toplamı, Hz. Osman döneminde Müslümanları büyük dahilî problemlerle karşı karşıya getirmiştir.

---

<sup>53</sup> Bu konuda geniş bilgi ve değerlendirmeler için ayrıca bk. Akarsu, Murat, *Hz. Osman'ın Hilafeti*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001; Keskin, Hasan, *Hz. Osman'ın Devlet Politikası ve Valileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2001; Apak, Adem, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İstanbul 2003; Kılıç, Ünal, Kufelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2002, sy.2, s. 239-260.